

Հոգնակիության քերականական կարգը հայերենում. հավաքական գոյականներ

Հայերենում գոյականների հոգնակիության քերականական կարգն իր ձևական արտահայտությունն ունի՝ շնորհիվ ձևաբանական ցուցիչների՝ **-եր**՝ միավանկ գոյականների համար՝ **ազգեր, տներ, քարեր** և այլն, և **-ներ**՝ բազմավանկ գոյականների համար՝ **սեղաններ, քաղաքներ, այգիներ** և այլն, մասամբ նաև **-ք՝ գյուղացիք, քաղաքացիք, տնեցիք, ծնողք, կրոնք, տղաք¹, -այք՝ կանայք, պարոնայք, տիկնայք, -իկ** միայն մեկ՝ **մարդիկ** բառում: Եվ եթե բառը չունի այդ ցուցիչները, ուրեմն հոգնակի չէ, եզակի թվով է: Հակասական են մնում **ք** ցուցիչով այն կազմությունները՝ **վազք, խելք, միտք** և այլն, որոնք լեզվի պատմության վաղ շրջաններում եղել են հոգնակիի ձևեր, ներկայումս դիտարկվում են որպես եզակի հասկացություններ, ուստի և ստանում են **-եր** ու **-ներ** վերջավորություններ՝ **վազբեր, մտքեր, ձեռքեր, ընտանիքներ**: Այդ մասնիկով մի շարք բառեր էլ, պահպանելով հոգնակիության իմաստը /**գյուղացիք, քաղաքացիք, տնեցիք, ծնողք, տղաք**/ զուգահեռաբար ունեն նաև հոգնակիակերտ ածանցներով ձևեր՝ **գյուղացիներ, քաղաքացիներ, տնեցիներ, ծնողներ, տղաներ**. Այսինքն՝ ձևական առումով հոգնակիակազմությունը միտված է միօրինականացման, սակայն այդպիսին չէ:

Իմաստային առումով հոգնակի են բոլոր այն բառերն ու հասկացությունները, որոնք մեկ և միևնույն հատկանիշի կրողներն են. հայերենում ընդունված է դրանց կոչել հավաքական գոյականներ: Մ. Ասատրյանը² սրանց ձևաբանական դրսևորման հատկանիշ է համարում միայն **-ություն** ածանցով կազմված ձևերը, որոնք կարող են ունենալ համապատասխան ու համարժեք **-ներ**-ով ձևերը՝ ուսանողություն = ուսանողներ, գյուղացիություն = գյուղացիներ, ոստիկանություն = ոստիկաններ և այլն, սակայն այս սահմանումը ևս բացարձակ չէ, քանի որ **-ություն**-ով ոչ բոլոր ձևերը կարող են հավաքականություն դրսևորել, ինչպես՝ **դասախոսություն, գիտություն, սկզբունքայնություն, գիտակցություն** և բազմաթիվ նման այլ օրինակներ:

Այսինքն, հավաքականությունը պետք է դիտարկել ոչ թե որպես ձևաբանական հատկանիշ, այլ բառախմբերի դասակարգման իմաստային դրսևորում. օրինակ՝ **ազգ,**

¹ Հոգնակիի այս ցուցիչը հին հայերենին՝ գրաբարին բնորոշ ձևույթ է, որին արդի հայերենում փոխարինում է **-ներ**-ը. որոշ դեպքերում դեռ պահպանվում են գրաբարյան կազմությունները՝ **մերոնք, ձերոնք**, **աշխարհք** և այլն, այլ դեպքերում՝ գործածական են զուգահեռ ձևերը՝ **գյուղացիք – գյուղացիներ, տնեցիք – տնեցիներ, նախնիք – նախնիներ, իսկ** բազմաթիվ այլ բառերում այդ **ք**-ն կամ ընկել է, կամ էլ մնում է՝ չգիտակցվելով իբրև հոգնակիի ցուցիչ՝ **աչքեր, ձեռքեր, մտքեր** և այլն:

² Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, հ. Ա, 1970, էջ 119-121:

բանակ, ժողովուրդ, պարս, երամ, վտառ և այլն³: Ընդ որում, ձևով լինելով եզակի՝ այս գոյականները գրական հայերենում որպես ենթակա գործածվելիս ստորոգյալի հետ համաձայնվում են եզակի թվով՝ **Ազգը համախմբվեց, Բանակը տեղաշարժվեց, Ժողովուրդը ոտքի ելավ**: Սակայն նույն հավաքականները կարող են ստանալ հոգնակիի ցուցիչներ, ուստի նաև հոգնակի ստորոգյալ՝ **Թռչունների երամները ճախրում էին երկնքում, Մեղունների պարսերը գրոհել էին ծաղկած ծառերը, Եվրոպական ազգերը համախմբվեցին**: Նման կիրառությունները ևս կանոնական ձևեր են:

Այլ է վիճակը ածանցավոր հավաքականների դեպքում (**-անի, -եղեն, -ություն՝ նամականի, խմորեղեն, ուսանողություն** և այլն և **-անք, -ոնք, -ունք՝ Վարդանանք, մերոնք, պապոնք, աստղունք, ծաղկունք**): Առաջին խումբ ածանցավորները, հիմնականում պահպանելով հավաքականության դրսևորումները, երբեմն կարող են դիտարկվել որպես եզակի գոյականներ՝ տեսականիներ, և ստանալ հոգնակիության ցուցիչներ. **Խմորեղենները դասավորեցին ըստ տեսակների, Գիտաժողովի ընթացքում համեմատության մեջ դրվեցին Պ. Սևակի և Գ. Մահարու նամականիները, Եզոպոսի և Այգեկցու առածանիները, Հասարակական կազմակերպությունները միավորվեցին նույն բաժանմունքում** և այլն, մինչդեռ երկրորդ խմբի գոյականները, միայն հոգնակի թվով են հանդես գալիս (սրանք ոչ թե հավաքական գոյականներ են, այլ հոգնակիության ցուցիչով կազմվածներ): Այսինքն, հավաքականների դեպքում ևս չունենք միասնական ձևաբանական համակարգ, այլ առաջնորդվում ենք բառերի իմաստային խմբերի առանձնացմամբ, այլ կերպ՝ քերականական մեկ՝ ձևաբանություն մակարդակից, անցում ենք կատարում այլ՝ բառագիտության մակարդակ: Այդ է պատճառը, որ հավաքականության իմաստ արտահայտող *անք, ենք, ունք, ոնք* ձևույթները այնպիսի բառերի կազմում, ինչպիսիք են՝ *Վարդանանք, Սուրենենք, պապոնք* և այլն, լեզվաբանների մի մասը համարում է հոգնիակիակերտ, մյուս մասը՝ դրանցով կազմված գոյականները՝ քարացած ձևեր, իսկ երրորդ խումբը՝ հավաքական⁴:

Հավաքական գոյական⁵ հասկացության մասին բավականաչափ խոսվում է նաև այլ լեզուների քերականություններում: Փորձում են գտնել ձևաբանական ինչ-ինչ հատկանիշներ նման դասակարգմանը ենթարկվող բառախմբերի առանձնացման համար: Անգլերենում, օրինակ, հավաքական գոյականը առանձին դեպքերում կարող է համաձայնության գալ ստորոգյալի հետ, ինչպես եզակի, այնպես էլ հոգնակի

³ Որոշ ածանցներ՝ -եղեն, -անի, -ածու և այլն, իրենց բառակազմական և իմաստային այլևայլ գործառնություններին զուգընթաց, կարող են դրսևորել նաև բազմակիության, հոգնակիության, հավաքականության գաղափարներ:

⁴ Այս մասին տե՛ս Ֆ. Հ. Խլդաթյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Բ մաս, Ե., Զանգակ-97, էջ 21:

⁵ Լեզվաբանական բառարանում հեղինակներն այսպես են բնորոշել այս բառերը. «Այն գոյականները, որոնք ցույց են տալիս մարդկանց, առարկաների կամ երևույթների բազմություն որպես մի միասնական ամբողջություն». Հ. Պետրոսյան, Ս. Գալստյան, Թ. Ղարազյուկյան Լեզվաբանական բառարան, ՀՄՀ ԳԱ հր., Ե., 1975, էջ 172:

թվերով⁶. Family, class, team, police և այլ բառերը կարող են գործածվել թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի թվերով՝ կախված այն բանից, թե խոսողը կամ հաղորդողը այն դիտում է որպես մեկ, թե մասերից կազմված ամբողջություն.

My **family are** getting ready for a journey: my mom is packing her clothes, and my brother is trying on his new suit. և My **family is** invited to the Rachel's wedding.

Սա անգլերենում կանոնական դրսևորում է՝ կախված հաղորդողի ընկալումից / նպատակադրումից, մինչդեռ թվարկված բառերը հայերենում դիտարկվում են որպես մեկ ամբողջություն և պահանջում են միայն եզակի ստորոգյալ՝ **Թիմը հաղթեց, Ընտանիքը ժամանեց: Դասարանը ոտքի կանգնեց:** Այսպիսով, հայերենում հավաքականության հասկացությունը պետք է դիտարկել ոչ թե որպես ձևաբանական կարգ, այլ բառերի իմաստային խումբ՝ դասակարգում՝ բուսանուններ, կենդանիների կարգեր, տիեզերական առարկաներ և այլն:

Ժամանակակից հայերենի լեզվաբանական գրականության մեջ գործածվում է **բակառություն** կոչված տերմինը՝ որպես շեղում ընդունված կանոնական ձևերից, երբ նախադասության ենթական՝ հավաքական գոյականը, գործածվում է հոգնակի ստորոգյալի հետ՝ **Ժողովուրդը ոտքի կանգնեցին:** Երևույթ, որը և ժամանակավրեպ է, և ոչ նորմատիվ, թեև որոշ օրինակներ դեռ հանդիպում են՝ Իրանի **ժողովուրդը**, ինչպես աշխարհի ամեն մի ծայրում, այնպես էլ Իրանի բոլոր քաղաքներում, տասնյակ հազարներով **արտահայտեցին** Մեծ Ստալինի հանդեպ ունեցած իրենց սերնու երախտագիտութիւնը: Վերածնունդ, 1953, 03, 17#26:

Մեր դիտարկումներից ելնելով՝ այն տեսակետին ենք հանգում, որ լեզվում գործում են այլ օրինաչափություններ. երբ ձևով եզակի ենթական իմաստով հոգնակի ստորոգյալ է պահանջում, և դա բակառություն չէ: Նման գործածությունները թեև հաճախական չեն, բայց օրինաչափ և կանոնական են: Խոսքը հետևյալ տիպի լեզվական կառույցների մասին է. **մի քանիսը, այն մասը, մի մասը, զգալի մասը, զգալի հատվածը, գերակշռող մասը, ուսանողների կեսը, կեսից ավելին** և այս տիպի բազմաթիվ այլ բառերի իմաստային կապակցություններ, որոնց բառային իմաստները պահանջում են հոգնակի ստորոգյալներ, մինչդեռ դրանց ձևն ու գրական նորմը՝ եզակի ստորոգյալ. այսպես, **Մի քանիսը եկավ= մի քանիսը եկան, Մի մասը դժգոհեց, = Մի մասը դժգոհեցին, Աշակերտների կեսից ավելին մնաց=Աշակերտների կեսից ավելին մնացին** և այլն: Երկու դեպքերն էլ պետք է կանոնական համարել: Երկակի կանոնավորության օրինակներից են թվական որոշչով կազմությունները՝ **Երկու ուսանող կտրվեց և Երկու ուսանող կտրվեցին. Հինգից երկուսը անբավարար ստացավ, և Հինգից երկուսը անբավարար ստացան:** Մեր այս պնդումները հավաստող տվյալները հանդիպում են Արևելահայերենի Ազգային կորպուսում, որի 5057 օրինակների մեջ (100-ից 2 - ը) հոգնակի է. այսպես՝ Մեր հայրենիքի **կեսը** պրոֆեսիոնալներ են, - կատակեցի ես՝ ընդհանուր ծիծաղի տակ, որ մեկի հետ կապեր հաստատենք (Միլվա Կապուտիկյան, Գույներ նույն խճանկարից): Բառային կազմի

⁶ <https://www.native-english.ru/articles/collective-nouns>

կեսը չինական փոխառություններ են (Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 7, 1981): Եթե Խաչատուրը այն սոսկալի դեպքերից հետո գունաթափվել էր բոլորովին, մյուս առավոտյան, երբ հայելիի մեջ նայեց, տեսավ, որ մազերի կեսը սպիտակել են... մի խոր ախ ևս քաշեց, առավ վերարկուն և տանից դուրս գնաց մոմռալով... (Վրթանես Փափազյան Պատմվածքներ): Ավելի խորանալով՝ կարելի է նկատել, թե վրացի բնակչության մի զգալի հատվածը՝ սկսած գրասենյակային աշխատողներից մինչև պատգամավորներ կամ նախարարներ, ունեն իրենց հոգևոր հայրերը, պաս են պահում ոչ միայն Մեծ Պահքի, այլև ամեն շաբաթվա չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերը եւ այլն: Այդ իրադարձությունների մի զգալի մասը գծեցին տարվա տխուր հետագիծը, մի մասն էլ քաղաքական առումով բերեցին եթե ոչ նորություն, ապա գոնե քաղաքական դաշտի ավելի հստակեցում՝ ով-ով (Ազգ, 2006.12.26):

Նման դեպքերը բակառություն չի կարելի համարել: Այսինքն՝ նախադասության ենթակայի դերում հանդես եկող գոյականի կամ որպես այդպիսին գիտակցվողի բառային իմաստն է թելադրում ստորոգյալի թիվը: Եվ այս պարագայում կարևորվում է նաև այն, թե ինչպես է իրողությունն ընկալվել խոսողի, հաղորդողի տեսանկյունից: Առկա օբյեկտիվ իրողության արտացոլումը մեր մտածողության մեջ այնպիսին է, որ օրինակ, «Խնձորի կեսը հոտած էր» և «Զորամասի կեսը նորակոչիկներ էին / էր» նախադասություններից առաջինում հոգնակիությունը հնարավոր չէ, քանի որ որոշիչը ձևով և իմաստով եզակի է, իսկ երկրորդում՝ նույն անդամը, թեև ձևով եզակի է, սակայն բովանդակությամբ՝ հավաքական, ուստի կարող է պահանջել թե եզակի, թե հոգնակի ստորոգյալներ/ստորոգյալ:

Հաղորդակցման ընթացքում հաճախ նկատելի է, որ արտահայտված մտքերը միշտ չէ, որ կարող են արտացոլել իրականությունը կամ ընկալվել միանշանակ. թերևս պետք է նկատի ունենալ, որ նույն երևույթը կարող է ունենալ տարբեր խոսքային դրսևորումներ՝ այսպես, Դանակ- պատառաքաղներ կա՞ սեղանի անկյունում / Դանակ- պատառաքաղներ կա՞ն սեղանի անկյունում օրինակը ասվածի ապացույցն է:

Այսպիսով,

1. Հավաքականությունը հստակորեն պետք է տարբերակել հոգնակիությունից. այն ոչ թե ձևաբանական կարգ է, այլ բառերի իմաստային խումբ, որի դիտարկումը պետք է կատարել բառագիտության բաժնում:

2. Բակառություն կոչված երևույթը ժամանակավրեպ և ոչ նորմատիվ կարգ է. լեզվում հանդիպում են բազմաթիվ օրինակներ, որոնք փաստում են, որ ենթակայի դերում հանդես եկող գոյականի, կամ որպես այդպիսին գիտակցվողի բառային իմաստն է թելադրում ստորոգյալի թիվը: Այդ դեպքերը լեզվական նորմից շեղումներ չեն, կանոնական կազմություններ են, և միտում ունեն տարածվելու. այդ են վկայում լեզվական տարբեր ոճերից և տարբեր ժամանակահատվածներից քաղված օրինակները:

3. Հոգնակիությունը հայերենում երբեմն միևնույն առարկայի կամ երևույթի բազմակիությունը, շատ լինելը չի նշանակում. «վասակները» կնշանակի ոչ թե շատ վասակներ, այլ այդ հասկությամբ օժտված մարդիկ:

4. Հոգնակիության քերականական կարգի նկատմամբ չեզոք դիրք են գրավում այն գոյականները, որոնց տվյալ իմաստային դրսևորումը լեզվամտածողության արգասիք է. **ծիրան ուտել, ջուր խմել, հաց ուտել, պար բռնել** և շատ այլ կապակցություններում թվի քերականական կարգի անհրաժեշտություն չի զգացվում:

5. Հոգնակիության կարգին անդրադառնալը նաև կարևոր գործնական նպատակ է հետապնդում. նկատելի են նախադասության ենթակայի և ստորոգյալի թվային անհամաձայնության բազմաթիվ և բազմապիսի շեղումներ:

Անկոտիում

Արդի գրական հայերենում գոյականի հոգնակիության քերականական կարգին անդրադառնալն ունի տեսական ու գործնական նշանակություն: Գրական արևելահայերենում գործում է ենթակայի և ստորոգյալի թվային համաձայնության կանոնը. եզակի ենթական պահանջում է եզակի ստորոգյալ և հոգնակի ենթական՝ հոգնակի ստորոգյալ: Սակայն հոգնակիությունը միշտ չէ, որ ունի ձևական ցուցիչներ, ինչը հանգեցնում է լեզվական տարրնկալումների: Հոգնակիությունը էն այդ տարրնկալումները և հանգել այն եզրակացության, որ հոգնակիությունը ունի իմաստային դրսևորման առանձնահատկություններ, և որ կիրառված ձևերը առանձին, պատահական վրիպումներ չեն, այլ լեզվական գոյաձևեր, որոնք միտում ունեն ընդհանրական դառնալու և տարածվելու նաև գրական-գրավոր ոլորտ: Բերված օրինակները ասվածի վկայությունն են: